

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۸۹۰۲۳ - ۲۰۲۳

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه دکتری رشته تاریخ گرایش اسلام

بررسی تحلیلی جایگاه قبیله مذحج در تاریخ اسلام

تا پایان قرن دوم هجری

استادان راهنما:

دکتر اصغر منتظرالقائم

دکتر سید اصغر محمود آبادی

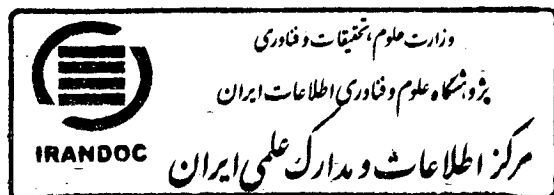
استاد مشاور:

دکتر علی اکبر کجیاف

پژوهشگر:

مریم سعیدیان جزی

آذرماه ۱۳۸۹

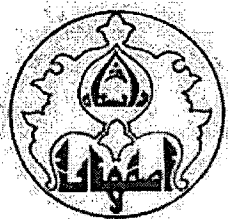

۱۵۹۰۹۳

۱۳۹۰/۳/۱۸

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

شبهه نگارش پایان نامه
رعایت شده است
تعمیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه دکتری رشته تاریخ گرایش اسلام خانم مریم سعیدیان جزی تحت عنوان

بررسی تحلیلی جایگاه قبیله‌ی مذحج در تاریخ اسلام تا پایان قرن دوم هجری

در تاریخ ۸۹،۹،۱۳ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضاء

۱. استادان راهنمای پایان نامه: دکتر اصغر منتظر القائم با مرتبه علمی دانشیار

امضاء

دکتر سیداصغر محمودآبادی با مرتبه علمی دانشیار

امضاء

۲. استاد مشاور پایان نامه: دکتر علی اکبر کجیاف با مرتبه علمی استادیار

امضاء ۸۹،۹،۱۳

۳. استادان داور داخل گروه: دکتر محمدعلی چلونگر با مرتبه علمی استادیار

امضاء

دکتر مصطفی پیرمردیان با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۴. استادان داور خارج از گروه: دکتر هادی عالم زاده با مرتبه علمی استاد

امضاء

دکتر صالح پرگاری با مرتبه علمی دانشیار

امضاء

امضای مدیر گروه

دکتر مرتضی دهقان نژاد

تقدیر و شکر می کنم از استادان کرامی:

دکتر بادی عالم زاده، دکتر صالح پرگاری،

دکتر محمد علی چلو نگر و دکتر مصطفی پیرمردیان، استادان داور

دکتر اصغر منظر القانم و دکتر سید اصغر محمود آبادی، استادان راهنما

دکتر علی اکبر کجاف، استاد مشاور

مدیر گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، دکتر مرتضی دهبان نژاد

استاد فقید دکتر مهدی مهرعلیزاده

و تمامی استادان گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

تقدیم به: پدر و مادرم

که با شکیبایی و همراهی همواره

مایه امید و استواری من بوده اند.

چکیده:

بررسی نقش قبایل عرب در رویدادهای سیاسی و اجتماعی جهان اسلام، از موضوعات مهم تاریخ اسلام است. بر اساس این، جایگاه قبیله «مذحج» که یکی از قبایل بزرگ، معروف و مؤثر یمنی است، در این رساله بررسی شده است. در این بررسی، به مطالعه نقش این قبیله در رویداد های تاریخی، جناح های سیاسی، جریان های فکری و عقیدتی و دستاوردهای فرهنگی جامعه اسلامی در دو قرن نخستین هجری پرداخته شده و زمینه ها، اسباب و آثار این مقوله مورد تحلیل قرار گرفته است. به دلیل ماهیت این پژوهش، منابع تحقیق کتابخانه ای و اسنادی است و شیوه به کار رفته در آن، جستجو، مطالعه و تحلیل داده ها است. بر اساس این منابع اصیل و معتبر مورد استفاده قرار گرفته است. نیز ضرورت روش تحقیق علمی، ایجاب می کند که از تحقیقات نوین برای رسیدن به تحلیل بیشتر استفاده شود. شیوه بیان مطالب، مبتنی بر توصیف و تحلیل تاریخی است و برای تبیین بهتر موضوع، جداول، نمودارها و نقشه ها به کار گرفته شده است. در این پژوهش، پس از تعریف برخی کلیات تحقیق و بیان سوابق قبیله مذحج پیش از اسلام، به موضوعات اساسی ذیل پرداخته شده است.

قبیله مذحج در زمان حیات رسول خدا(ص) مسلمان شدند و گروه آنها به اسلام بی ارتباط با سوابق فرهنگی و مذهبی این قبیله در آستانه ورود به اسلام، تحولات داخلی جامعه اسلامی و تأثیرپذیری از مناطق مفتوحه نبوده است. مذحجی ها سهم به سزایی در بهره برداری و پیشبرد دستاوردهای شهرسازی و اجتماعی ناشی از فتوحات اسلامی داشتند و در طی دوران امویان و عباسیان، در مدیریت نظامی، اداری، مالی و قضایی حضور جدی یافتند. رجال مذحجی به علاوه، در جناحهای سیاسی حضور فعال داشته و در فرایند تکوین و تقویت گرایشهای عقیدتی و فکری نقش مهمی ایفا کردند. نقش فرهنگی این قبیله در عراق، بسیار گسترده تر از سایر بلاد اسلامی بوده و «مکتب نخع» را که یک مکتب فکری و مبتنی بر آموزه های دینی در حوزه های مختلف علوم اسلامی به شمار می رفت، پایه گذاری کردند. این قبیله به دلیل برخورداری از طوایف متعدد، پراکندگی در قلمرو وسیع اسلامی و تمایلات و تعصبات قومی، محلی، مذهبی و سیاسی، رویکردهای متفاوتی نسبت به تحولات مهم تاریخ اسلام داشتند. به همین جهت مذحج عراق، مصر و شام در امور اجتماعی و جریانهای سیاسی دارای گرایش های یکسانی نبودند. یکی از ابعاد اهمیت قبیله مذحج، وجود رجال دینی، علمی و فرهنگی آن بوده که برخی از آنها از مشاهیر تاریخ اسلام و صحابه برجسته اهل بیت(ع) به شمار می آمدند. این تحقیق درصدد دستیابی به شرایط و زمینه هایی است که موجب شده نقش قبیله مذحج به ویژه در حوزه های مهم قلمرو اسلامی(مصر،عراق،شام)، که مهم ترین رویدادهای تاریخ اسلام در آنجاها واقع گردیده است، روشن تر جلوه نماید و اینکه اصولاً پرداختن به این مسئله و یافته های آن تاچه حدودی با سایر تحقیقات انجام شده در حوزه تاریخ اسلام، ما مشابه بوده است. براساس این پژوهش روشن می گردد که تبیین تاریخ اسلام به ویژه در قرون نخستین هجری، بدون دقت نظر لازم در این گونه موضوعات و مسائل ممکن نخواهد بود. ازسویی، بررسی نقش قبایل بدون دقت نظر در مباحث مهم و بنیادی جامعه شناسی تاریخی عرب و تبارشناسی قبیله ای آن مقدور نیست.

کلید واژه ها: مذحج، عراق، شام، تمایلات و تعصبات قومی و محلی، گرایشهای عقیدتی و سیاسی، تشیع

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱ تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن ۱
- ۲-۱ تعریف کلید و ازه های محوری ۳
- ۳-۱ اهداف رساله ۴
- ۴-۱ پرسشها ۴
- ۵-۱ فرضیه ها ۴
- ۶-۱ پیشینه تحقیق ۵
- ۷-۱ روش تحقیق ۵
- ۸-۱ بررسی و نقد منابع ۶

فصل دوم: مَدْحِ پیش از اسلام

- ۱-۲ نسب شناسی قومی و قبیله ای مَدْحِ ۳۹
- ۲-۲ جایگاه جغرافیایی مَدْحِ ۴۴
- ۳-۲ موقعیت مذهبی و فرهنگی مَدْحِ پیش از اسلام ۴۸
- ۴-۲ موقعیت اقتصادی مَدْحِ و روابط آن با همسایگان ۵۹

فصل سوم: مَدْحِ، ظهور و گسترش اسلام

- ۱-۳ اسلام پذیری مَدْحِ ۶۶
- ۱-۱-۳ نخستین رگه های گروه به اسلام ۶۷
- ۲-۱-۳ هیأت های نمایندگی مَدْحِ در مدینه ۶۹
- ۳-۱-۳-۲ اسلام پذیری مُراد ۷۰
- ۳-۲-۱-۳ اسلام پذیری جَعْفی ۷۱
- ۳-۲-۱-۳ اسلام پذیری زَبید ۷۲
- ۳-۲-۱-۳ اسلام پذیری بنی الحارث بن کعب ۷۲
- ۵-۲ اسلام پذیری نَخَع ۷۴

۷۴ ۳-۱-۲-۶ اسلام پذیری زها
۷۵ ۳-۱-۲-۷ اسلام پذیری صداء
۷۶ ۳-۱-۲-۸ اسلام پذیری سعد العشيره
۷۶ ۳-۱-۲-۹ اسلام پذیری عنس
۷۷ ۳-۱-۳ گسترش و تثبیت اسلام در سرزمین یمن
۷۸ ۳-۱-۳-۱. مدح و مکاتبات و مواصلات رسول خدا(ص)
۷۸ ۳-۱-۳-۲. مدح و کارگزاران رسول خدا(ص) در یمن
۷۹ ۳-۱-۲-۳-۱. امام علی بن ابی طالب (ع) در سرزمین مدح
۸۲ ۳-۲ مدح و جریان رده
۸۴ ۳-۲-۱ ادعای دروغین أسود عنسی
۸۶ ۳-۲-۲ ارتداد عمرو بن معدی کرب زبیدی
۸۷ ۳-۳ مدح و فتوح اسلامی
۸۷ ۳-۳-۱ فتح سواد و ایران
۹۵ ۳-۳-۲ فتح شام
۹۷ ۳-۳-۳ فتح مصر و مغرب
۱۰۰ ۴-۲ اسکان و مهاجرت مدح در مناطق مفتوحه اسلامی

فصل چهارم: گرایش مدح به جناح های سیاسی

۱۱۸ ۴-۱ مدح و جناح عثمانی
۱۱۸ ۴-۱-۱ مدح در دستگاه خلافت
۱۲۰ ۴-۱-۲ نسبت بین طرفداران عثمان با دیگر جناح های سیاسی
۱۲۱ ۴-۱-۳ موقعیت مدح عثمانی در پیکار جمل
۱۲۳ ۴-۲ گرایش علوی مدح
۱۲۴ ۴-۲-۱ رویکرد نسبت به خلفا
۱۲۶ ۴-۲-۲ قیام علیه عثمان
۱۳۲ ۴-۲-۳ مدح و خلافت امام علی(ع)
۱۳۶ ۴-۲-۳-۱ همراهی با امام علی (ع) در میادین نظامی

۱۴۷	۲-۳-۲-۴ مذبح و شهادت امام علی(ع)
۱۴۸	۳-۴ مذبح و جناح قاعدین
۱۴۹	۱-۳-۴ حکمیت
۱۵۱	۴-۴ مذبح و جناح سفیانی
۱۵۲	۱-۴-۴ مذبح و دستگاه خلافت سفیانی
۱۵۸	۲-۴-۴ مذبح شام و پیکار صفین
۱۶۱	۳-۴-۴ طرح براندازی حاکمیت امام علی(ع) در مکه
۱۶۳	۴-۴-۴ طرح براندازی حاکمیت امام علی(ع) در مصر
۱۶۳	۵-۴-۴ استشهاد مذبح علیه حجر بن عدی کندی
۱۶۶	۶-۴-۴ مذبح و جناح سفیانی در مقابله با مسلم بن عقیل
۱۶۸	۷-۴-۴ مذبح کوفه در رویارویی با امام حسین بن علی(ع)
۱۷۱	۸-۴-۴ مذبح عراق در رویارویی با مختار ثقفی
۱۷۲	۵-۴ مذبح و جناح مروانی
۱۷۲	۱-۵-۴ مذبح و دستگاه خلافت مروانی
۱۸۷	۲-۵-۴ تسلط آل مروان بر مصر
۱۸۹	۳-۵-۴ مقابله با جنبش ابن اشعث کندی
۱۹۰	۴-۵-۴ مقابله با قیام عبدالرحمن بن معاویه طالبی
۱۹۰	۵-۵-۴ مواضع مذبح مروانی در برابر دعوت بنی عباس
۱۹۲	۶-۵-۴ مقابله با شورش خوارج
۱۹۴	۶-۴ مذبح و جناح عباسی
۱۹۵	۱-۶-۴ مذبح و دستگاه خلافت عباسی
۱۹۹	۲-۶-۴ طرح براندازی مذبح از دستگاه خلافت
۲۰۰	۷-۴ گرایش سیاسی مذبح به خوارج
۲۰۱	۱-۷-۴ پیکار نهروان
۲۰۲	۲-۷-۴ شهادت امام علی(ع)
۲۰۲	۳-۷-۴ انشعاب خوارج
۲۰۳	۸-۴ مدعیان و منازعان خلافت

۲۰۴	۱-۸-۴ روابط مذحج با قیام های علوی
۲۰۴	۱-۱-۸-۴ قیام مسلم بن عقیل
۲۰۵	۱-۱-۱-۸-۴ رابطه مسلم با هانی بن عروه مرادی
۲۰۷	۱-۱-۸-۴ رابطه شریک بن أعور حارثی با مسلم
۲۰۹	۲-۱-۸-۴ حضور مذحج در کربلا
۲۰۹	۳-۱-۸-۴ قیام توأیین
۲۱۰	۴-۱-۸-۴ قیام زید بن علی (ع)
۲۱۰	۲-۸-۴ حرکت عبیدالله بن حر جعفی
۲۱۳	۳-۸-۴ حرکت مختار ثقفی
۲۱۴	۱-۳-۸-۴ بیوستن ابراهیم بن مالک نخعی به مختار
۲۱۷	۴-۸-۴ مذحج در دولت آل زبیر
۲۱۹	۵-۸-۴ جنبش عبدالرحمن بن محمد بن اشعث کندی
۲۲۲	۶-۸-۴ تحرک خاندان مُهَلَّب اُزدی
۲۲۶	۷-۸-۴ مذحج و دعوت بنی عباس

فصل پنجم: گرایش های عقیدتی مذحج

۲۳۷	۱-۵ مذحج و تشیع
۲۳۷	۱-۱-۵ گروه مذحج به تشیع
۲۳۹	۲-۱-۵ امامت الهی علی (ع) و وصایت آن حضرت پس از رسول خدا(ص)
۲۴۱	۳-۱-۵ استقرار و تثبیت حکومت امام علی (ع)
۲۴۴	۴-۱-۵ نهضت کربلا و امام حسین (ع)
۲۴۶	۵-۱-۵ مبارزات فرهنگی مذحج علیه بنی امیه
۲۵۱	۲-۵ مذحج و خوارج
۲۵۱	۱-۲-۵ فرایند شکل گیری خوارج
۲۵۱	۲-۲-۵ اثبات خارجی بودن ابن ملجم مرادی
۲۵۵	۳-۵ مذحج و دیگر گرایش های عقیدتی

فصل ششم: مَدْحِج و مشارکت در تحولات علمی و فرهنگی

۲۶۳	۱-۶ مَدْحِج و علوم اسلامی
۲۶۳	۱-۱-۶ مکتب نَحْع
۲۷۶	۱-۱-۶ مَراد
۲۸۰	۱-۱-۶ غَس
۲۸۲	۱-۱-۶ جَعْفی
۲۹۰	۲-۶ مَدْحِج و شعر و ادب
۲۹۳	۳-۶ مَدْحِج و دستاوردهای مدنی
۲۹۵	۴-۶ موالی مَدْحِج و مشارکت در امور اجتماعی و فرهنگی
۲۹۵	۱-۴-۶ خاندان دراج
۳۰۴	نتیجه
۳۱۲	نقشه ها
۳۱۴	نمودارها
۳۱۹	منابع و مآخذ

نقش قبایل عرب در قرون نخستین اسلامی، بخشی وسیع و درعین حال سرنوشت ساز از تحولات تاریخ اسلام را دربر گرفته است. آنچه روشن است تبیین تاریخ اسلام به ویژه در قرون نخستین اسلامی، بدون دقت نظر لازم در این مسائل و موضوعات ممکن نخواهد شد. از سویی، بررسی نقش قبایل عربی بدون بررسی جدی مباحث مهم و بنیادی بافت جامعه شناختی عربی که در آن همه چیز بر محور نسب و منافع قومی محاسبه شده و روابط اجتماعی به تناسب تبارشناسی قبیله ای شکل گرفته، مقدور نیست. این مسئله از مهمترین عناصر تشکیل دهنده نظام اجتماعی عرب قبل و بعد از اسلام است که بر خلاف تقابل جدی اسلام با تفکر قبیله‌گرا و نسب محور عرب، تداوم یافته و جایگاه ویژه ای را در شکل گیری و فرایند رویدادهای تاریخ اسلام به خود اختصاص داده است. نقد و بررسی این مسائل نیازمند بازخوانی عالمانه و همه جانبه اخبار موجود و مطالعه تطبیقی آن با مبانی و زمینه های شکل گیری فرایند های تاریخی و تداوم آن است.

بر اساس این، جایگاه قبیله مذحج که یکی از قبایل پر جمعیت، معروف و قدرتمند قحطانی است، حائز اهمیت و شایسته بررسی است. در بررسی این مقوله به نقش مذحج در رویداد های تاریخی، جناح های سیاسی، جریا نهایی فکری و عقیدتی و دستاورد های اجتماعی و فرهنگی ناشی از آن در دو قرن نخستین هجری پرداخته شده است. با عنایت به فضای حاکم بر نظام اجتماعی جامعه اسلامی در این دوران، روشن می گردد قبیله مذحج به دلیل برخورداری از بطون متعدد، حضور فعال فرهنگی و سیاسی در یمن و همسویی با سیاست های حکومت اسلامی، مشارکت فعالی در فتوحات اسلامی داشته و با مهاجرت و سکنا گزیدن در مناطق مفتوحه، سهم عمده ای را در رویدادهای مهم تاریخ اسلام ایفا نموده است. نیز با توجه به مدیریت وسیع و چندجانبه رجال مذحجی در رویدادهای سیاسی و اجتماعی، برخی از دگرگونی های مهم و اثرگذار در تاریخ اسلام، ناشی از پراکندگی این قبیله در قلمرو وسیع اسلامی، تمایلات و تعصبات قومی، محلی و مذهبی-سیاسی آن و حضور فعال و مؤثر بزرگان مذحجی بوده است. بخشی از مواضع سیاسی، اجتماعی و تاریخی مذحجی ها برگرفته از موقعیت تاریخی این قبیله پیش از اسلام و جایگاه آن در فتوحات اسلامی و اداره امور بوده است. با استنباط از حضور مذحج در تحولات عمده تاریخ اسلام و مواضع متفاوتی که این قبیله در پیش می گرفته است، می توان گفت: «قبیله مذحج در مواضع سیاسی خود دو رویه همراهی و مخالفت با اهل بیت علیهم السلام داشته ا با این حال، رویکردهای برخی از رجال و طوایف این قبیله که در پیروی از اهل بیت (ع) معروف بودند، در سیر تاریخی تشیع، نقش مهمی داشته است. در این زمینه، جایگاه مذحجی ها در خدمت به تشیع و مکتب اهل بیت (ع) به نسبت سایر قبایل یمنی مهم و بیانگر ارتباط مستقیم و پیوسته ای است که میان این گروه با مفاهیم دینی ایجاد شده و در مسیر همراهی با اهل بیت (ع) قرار داشته است.

این تحقیق، درصدد دستیابی به انگیزه ها و زمینه هایی است که موجب شده است نقش قبیله مذحج به ویژه در حوزه های مهم قلمرو اسلامی (مصر، عراق، شام) که مهم ترین رویدادهای تاریخ اسلام در آنجاها واقع شده است و روشن تر جلوه نماید. معلوم است که تبیین تاریخ اسلام به ویژه در قرون نخستین هجری، بدون دقت نظر لازم در این مسائل و موضوعات، ممکن نخواهد بود. در این پژوهش، به تبیین و تعریف سابقه قومی و تاریخی قبیله مذحج پیش از اسلام، بررسی شرایط، انگیزه ها و پیامدهای اسلام پذیری این قبیله، گرایش های سیاسی، تمایلات عقیدتی و فکری مذحج و

جایگاه آن در دستاوردهای فرهنگی و اجتماعی پرداخته شده است. روش تحقیق در این پژوهش، جمع آوری اطلاعات به صورت اسنادی و کتابخانه ای و شیوه بیان مطالب، به صورت توصیفی و تحلیلی تاریخی بوده است. در عین حال ضرورت روش تحقیق علمی ایجاب می کند تا از منابع مطالعاتی و تحقیقاتی برای تبیین بهتر موضوع استفاده شود. نیز جداول، نمودارها و نقشه ها برای تبیین بهتر موضوع به کار گرفته شده است. شیوه ارجاع دهی، درون متنی و متناسب با ساختار مجله علمی-پژوهشی دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان (نام خانوادگی مؤلف، تاریخ چاپ، شماره مجلد/صفحه) تنظیم شده و توضیحات بیشتر در هر زمینه با عدد فارسی در متن مشخص و تحت عنوان "پی نوشت" در پایان هر فصل آمده است.

شیوه تنظیم و ترتیب فصول پژوهش، بر مبنای مسائل تحقیق و فرضیه ها که در فهرست مطالب به تفصیل آمده است؛ ارائه شده در طرح رساله، به صورت موضوعی است و مطابق با آن رساله، شامل ۶ فصل کلی و ۳۰ بخش اصلی می باشد. در فصل اول، به فرایند و ره آوردهای پژوهش و بررسی منابع تحقیق اشاره شده است، در فصل دوم، نسب، خاستگاه جغرافیایی و سوابق فرهنگی و تاریخی مذحج بررسی شده است. در فصل سوم، به زمینه ها، شرایط و آثارگروه این قبیله به اسلام با تفکیک شاخه های مهم مذحج و آثار آن در سه مقوله مهم جریان رده، فتوح اسلامی و پراکندگی جغرافیایی این قبیله در قلمرو وسیع اسلامی پرداخته شده است. در فصل چهارم، زمینه ها، اسباب و علل و ابعاد گرایش مذحج به جناح های سیاسی و پیامدهای آن بررسی شده و در فصل پنجم، فرایند گرایش های عقیدتی و فکری این قبیله تبیین شده است. در فصل ششم، که فصل پایانی این پژوهش است، با عنایت به نتایج به دست آمده در فصول پیشین، دستاوردهای علمی و فرهنگی مذحج و دگرگونی های اجتماعی و فکری ناشی از آن، با تفکیک های مهم این قبیله و شاخصه های فکری آن ها بررسی شده است.

در طی پژوهش در این موضوع، پاره ای موانع و مشکلات بر سر راه وجود داشت که، مهم ترین آنها عبارتند از:

-- وجود تصحیف و تحریف فراوان در اسامی افراد مذحج و جعلیات که دسترسی به واقعیت های تاریخی را مشکل تر می نمود و کار پژوهش را طولانی می کرد.

- مذحج، یکی از قبایل بزرگ قحطانی و دارای بطون بسیاری می باشد. مشابهت برخی از شاخه های آن با یکدیگر و دیگر قبایل، عدم ذکر پسوند قبیله ای برای بسیاری افراد و تشابه اسمی آنها، از دیگر مشکلات این پژوهش به شمار می رفت.

-- رویکرد منابع اسلامی عموماً سیاسی و نظامی بوده و بررسی نقش مذحج در دگرگونی های اجتماعی و فرهنگی با عنایت به زمینه ها و شرایط حضور تاریخی آن و تمایلات و تعصبات قومی، سیاسی و عقیدتی، نیازمند بررسی دقیق و موشکافانه منابع اصیل و معتبری بود که، داده های آن برای دست یابی به این مهم ضرورت یابد. به علاوه، اگر چه رویکرد پژوهش های معاصر بازکاوی تاریخ اسلام با استفاده از روش تحلیل تاریخی بوده است، اما با توجه به محدودیت اطلاعات و اختلاف نظرهای جدی پیرامون داده های تاریخی، تحلیل جریان های فکری و سیاسی نیازمند تحقیقات جدی در این حوزه می باشد.

نویسنده این پژوهش از نظرات ارزشمند و مدققانه استادان فرهیخته دکتر هادی عالم زاده، دکتر صالح پרגاری، دکتر محمد علی چلونگر و دکتر مصطفی پیرمردیان که داور این پژوهش را تقبل کردند، بهره جدی برده و برخورد لازم

می داند از زحمات بی دریغ و عالمانه استادان گرامی دکتر اصغر منتظرالقائم و دکترسید اصغر محمود آبادی؛ استادان محترم راهنما و مشاورتهای دلسوزانه و تیزبینانه دکتر علی اکبر کجیاف، که به عنوان استاد مشاور، هدایت رساله را برعهده داشتند و دیگر استادان محترم گروه تاریخ دانشگاه اصفهان که نویسنده، افتخار شاگردی ایشان را داشته است و همراهی های مجدانه پدر و مادر عزیزتر از جان، که در حسن انجام این وظیفه مهم مشارکت داشتند؛ تشکر و قدردانی نموده و از درگاه خداوند متعال، توفیق روزافزون و سلامتی این عزیزان را مسئلت می نماید.

نویسنده پژوهش در طی این مرحله، تلاش کرده تا گامی محققانه در جهت تبیین واقعیت های تاریخ اسلام بردارد و بی شک مدیون زحمات نویسندگان معتبر و نوین، اندیشمندان و صاحبان خرد است و البته بی نیاز از نقد عالمانه استادان این حوزه نیست. او امیدوار است راه درست را پیموده و یافته هایش، قدمی در جهت رفع کاستی ها و نارسایی های این حوزه باشد. باشد که این پژوهش سهمی مؤثر در تبیین تاریخ اسلام و روشن نمودن برخی از ابعاد دگرگونی های واقع شده در آن ایفا کند و بتواند راه را برای تحقیقات بعدی که در این زمینه صورت می گیرد، هموار سازد.

فصل اول:

کلیات

۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن:

نقش قبایل عرب در قرون نخستین اسلامی، بخشی وسیع و درعین حال سز نوشت ساز از تحولات تاریخ اسلام را در بر گرفته است، لذا تبیین تاریخ اسلام به ویژه در قرون نخستین، بدون دقت نظر لازم در این مسائل و موضوعات ممکن نخواهد شد. بر این اساس، شکل گیری تاریخ اسلام از منظر بافت جامعه شناختی قبیله‌ای، یکی از موضوعات مهمی است که توجه برخی از مورخان و پژوهشگران را به خود جلب کرده است. اگرچه منابع موجود در این مورد بسیار زیاد است، ولی مطالعات تخصصی انجام گرفته، بسیار کم است؛ نکته حائز اهمیت این است که قبایل عرب در شکل گیری حوادث مهم دستگاه خلافت و نظریه پردازی های مهم مسائل سیاسی و مذهبی سهم بوده‌اند. تأمل در بافت قومی، گرایش های مذهبی و سیاسی، منابع معیشتی، زندگی شهری و ارتباط اعراب یا گذشته را، باید از دیگر دلایل مرتبط با طرح بحث در ارتباط با مقوله قبایل عنوان نمود.

اگر چه نقد و بررسی این مسائل، نیازمند بازخوانی عالمانه و همه جانبه اخبار موجود و مطالعه تطبیقی آن با مبانی و زمینه های شکل گیری فرایندهای تاریخی و تداوم آن است، اما با استناد به اخبار و منابع متقن تاریخی، می توان تصویر روشن و صحیحی از جامعه اسلامی از منظر بافت جامعه شناختی قبیله‌ای به پژوهش های تاریخی ارائه داد و با بازبینی تاریخ اسلام، آن را بازسازی نموده و کمبود منابع و مطالعات موجود را در این زمینه،

کاهش داد. بر اساس این، جایگاه قبیله مذحج که یکی از قبایل پر جمعیت، معروف و قدرتمند عربی می باشد، حائز اهمیت و شایسته بررسی است. مذحج، در زمان حیات رسول خدا(ص) مسلمان شد. این قبیله به دلیل برخورداری از طوایف متعدد، سوابق فعال فرهنگی و تاریخی قبل از ظهور اسلام و همسویی با سیاست های حکومت اسلامی، مشارکت فعالی در فتوحات اسلامی داشته و با مهاجرت و سکنا گزیدن در مناطق مفتوحه، سهم عمده ای را در رویدادهای مهم تاریخ اسلام ایفا نموده است. نیز، با توجه به مدیریت وسیع و چندجانبه رجال مذحجی در رویدادهای سیاسی و اجتماعی، برخی از دگرگونی های مهم و اثرگذار در تاریخ اسلام، ناشی از پراکندگی این قبیله در قلمرو وسیع اسلامی و تمایلات و تعصبات قومی، محلی و مذهبی-سیاسی آن و حضور فعال و مؤثر بزرگان مذحجی بوده است. مذحجی ها، هم چنین در طی دوران امویان و عباسیان در مدیریت نظامی، اداری مالی و قضایی مشارکت جدی داشتند. این قبیله به ویژه، به دلیل حضور در حوزه های مهمی چون عراق، مصر و شام و سهمی که در شکل گیری و بازنمایی فرهنگ و تمدن اسلامی و علوم دینی داشته، مورد توجه قرار گرفته است. مذحج، در رویدادهای تاریخ اسلام مواضع مشابهی نداشته است. بخش مهمی از این مسئله، ناشی از ساختار قومی و اخلاق عربی، تمایلات و تعصبات قومی و محلی و گرایش های این قبیله به جناح های سیاسی و فرقه های علمی و مذهبی بوده و برخی دیگر متأثر از ساختار قبیله ای مذحج، پراکندگی جغرافیایی آن در بلاد اسلامی و سابقه فرهنگی و تاریخی آن پیش از اسلام می باشد. یکی از ابعاد اهمیت قبیله مذحج، وجود رجال دینی است که برخی از این افراد از ارکان علوم اسلامی و صحابه مشهور اهل بیت(ع) به شمار می آمدند. عمار بن یاسر- عتسی، مالک اشتر نخعی، اویس قرنی، هانی بن عروه مرادی، جابر بن یزید جعفی و عبدالرحمن بن ملجم مرادی، از جمله معاریف رجال قبیله مذحج بوده اند.

باز کاوی حوادث این دو قرن از منظر بافت جامعه شناختی نظام قبیله ای، بستری مناسب برای بررسی زمینه ها و نتایج حوادث و جریانانی است که تا قرن ها پس از این ادامه یافته است. با بررسی علمی و تاریخی، می توان گفت حوادث این دوره، هم در عرصه تاریخ سیاسی و اجتماعی و هم در عرصه فرهنگی و علمی، عامل تحولات اساسی بوده است. دستمایه ای که در اختیار سردمداران سیاسی و مخالفان اهل بیت(ع) قرار گرفته، به این صورت بوده است؛ لذا ارائه نظر برای رفع کاستی ها که در این پژوهش مطرح خواهد شد، ارزش این تحقیق را بیشتر نشان می دهد. بر اساس این جایگاه این موضوع در قالب یک رساله دکتری به منظور شفاف سازی و تحلیل تاریخ اسلام در دو قرن اول هجری ضروری است. درباره اهمیت این پژوهش می توان گفت؛ این پژوهش در مقایسه با کوشش های به عمل آمده در حوزه بررسی نقش قبایل عربی، در بررسی ابعاد مختلف حضور قبایل

عربی در رویدادهای سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی در قرون مذکور با تکیه بر بافت جامعه شناختی قبیله ای عرب و آثار آن در تحولات تاریخی به ویژه با تأکید بر قبیله مذحج، از استقلال، جامعیت، تنوع و بررسی های بیشتری برخوردار است. از این روی، می توان گفت که در نوع خود بی سابقه است و گامی نوین خواهد بود فراروی کسانی که می خواهند به مطالعات بیشتری در زمینه مطالعات اسلامی دسترسی پیدا کنند.

۱-۲ تعریف کلید واژه های محوری:

۱. **مذحج:** نام اصلی مذحج، مالک بن ادد بن زید بن کهلان است و همراه با قبایل ازد، طی، همدان و کنده از قبایل مشهور کهلان و قبیله ای قحطانی و یمنی است. مذحج، دارای بطن های زیادی چون نخع، مُراد و بنی الحارث است. بیش تر افراد این قبیله، در یمن ساکن بودند و مشهورترین ایامشان «یوم السلاء» و «یوم الصفا» است. این قبیله در فتوح اسلامی عراق و ایران شرکت داشت. (کحاله ۱۴۰۵، ۳، صص ۱۰۶۳ و ۱۰۰۲؛ Encyclopedia of Islam, V3, pp 669-976).

۲. **یمن:** یمن در جنوب جزیره العرب قرار گرفته و سرزمینی کوهستانی و نیمه بیابانی است. محدوده این سرزمین شامل عمان تا نجران و دریای عرب تا خلیج عدن می شد. اعراب ساکن این خطه، عمدتاً از اقوام سامی و اعراب قحطانی هستند. پذیرش اسلام در یمن، در زمان حیات رسول الله (ص) صورت گرفت و پس از آن، رسماً جزء قلمرو حکومت اسلامی گردید (ر.ک: حموی ۱۳۹۹، ۵، ص ۴۷۷).

۳. **القحطانی (القحطانیه):** گروهی از اعراب عاربه (نافیه) و قدیم ترین قبایل عرب منسوب به قحطان بن عابر بن شالخ بن سیام که در سرزمین های بین نجران و نجد سکونت داشتند (کحاله ۱۴۰۵، ۴، ص ۹۳۹؛ Encyclopedia of Islam, V3, pp.669-976).

۴. **قبیله:** قبیله فرزندان یک پدر هستند که در امور اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با یکدیگر پیوندهای سببی و روابط خونی برقرار کرده و از یک رئیس اطاعت می کنند و دارای عادات و رسوم خاص هستند (قلعجی ۱۴۰۸، ص ۳۵۶).

۱-۳ اهداف رساله:

۱. تبیین و تعریف سابقه قبیله‌ای و تاریخی قبیله مذحج پیش از اسلام
۲. تحلیل پیامدهای اسلام پذیری قبیله مذحج
۳. بررسی موقعیت‌یابی جغرافیایی و پراکندگی قومی قبیله مذحج در مناطق متوجه
۴. تحلیل و تعریف علل سیاسی و اجتماعی، زمینه‌ها، میزان و نتایج گرایش قبیله مذحج به تشیع
۵. تبیین نقش و موقعیت سیاسی و اجتماعی مذحج و عملکرد این قبیله در رویدادهای تاریخ اسلام و تحولات اجتماعی و فرهنگی قلمرو اسلامی
۶. تبیین نقش نخبگان قبیله مذحج در فرهنگ و تمدن اسلامی

۱-۴ پرسشها:

۱. قبیله‌ی مذحج، اسلام را با چه انگیزه یا انگیزه‌هایی پذیرفت؟
۲. پذیرش اسلام توسط مذحج تا چه حد در گسترش اسلام و تثبیت آن در یمن مؤثر بوده است؟
۳. گرایش‌های مذحج به تشیع با چه رویکردی بوده است؟
۴. جایگاه مذحج در تحولات فرهنگی و اجتماعی عراق چگونه بوده است؟

۱-۵ فرضیه‌ها:

۱. گروه‌های شاخه‌های متعدد مذحج به اسلام و نگرش آنان نسبت به این دین، بی‌ارتباط با سوابق پیشین این قبیله، اوضاع اجتماعی-سیاسی و معیشتی آنها، خاستگاه جغرافیایی مذحج و تدابیر رسول‌الله (ص) در یمن نبوده و حضور مذحج در تحولات تاریخ اسلام، فراتر از نعصاب قبیله‌ای بوده است.
۲. مذحجی‌ها تعامل مناسبی با رسول‌خدا (ص) داشته و نقش مهمی در برخورد با مرتدین، گسترش اسلام و تثبیت آن، در سرزمین یمن داشتند.
۳. گرایش مذحج به تشیع از دو جنبه سیاسی و اعتقادی برخوردار بوده است.
۴. نقش مذحج عراق، در مقایسه با دیگر حوزه‌های مهم قلمرو اسلامی بسیار وسیع بوده و مکتب نخع، برآیند حضور این قبیله در تحولات فرهنگی و اجتماعی می‌باشد.

۱-۶ پیشینه تحقیق:

تاکنون تحقیق مستقل و جامعی در ارتباط با این موضوع صورت نگرفته است و تنها برخی از نویسندگان و پژوهشگران به صورت مختصر و پراکنده مطالبی پیرامون بخش‌هایی از موضوع ارائه داده و بعضاً از منظر پژوهش تاریخی به آن پرداخته‌اند. برخی از مهم‌ترین این منابع عبارتند از:

الف) معجم قبایل عرب، نوشته عمر رضا کحاله: با توجه به آن که این کتاب با موضوع قبیله‌ای تألیف شده در صدد است تا به طور کلی ضمن شناسایی اعراب، قبایل و طوایف زیر مجموعه آن را نیز در کتاب بیاورد. در این کتاب مطالب مربوط به قبیله مدحج کلی، مختصر و پراکنده است (کحاله، ۱۴۱۴).

ب) نقش قبایل یمنی در حمایت از اهل بیت (ع)، نوشته اصغر منتظرالقائم: با توجه به دیگر آثار مؤلف، این اثر جایگاه قبیله مدحج را در کنار سایر قبایل یمنی بررسی کرده، بدون آن که بخواهد در مورد یک قبیله تأکید بیشتری داشته باشد. در عین حال از بین برخی حوادث تاریخ اسلام، آنچه که به اهل بیت (ع) مربوط می‌شده است، مورد بررسی قرار داده است (منتظرالقائم ۱۳۸۱، به عنوان نمونه صص ۷۷-۸۱).

از دیگر آثار در این زمینه می‌توان به العرب من الیمن الی الاموین؛ ضرار صالح (۱۹۸۱م)، الثابتون علی الاسلام ایام فتنه الردء، مهدی رزق الله احمد (۱۴۰۲ق)؛ و کتابهای مهمی چون تاریخ مدینه الصناع، الرازی (۱۴۰۱ق) و تاریخ الیمن نجم الدین عماره (۱۳۹۹ق) که به نقش قبایل پرداخته‌اند، اشاره کرد. این تحقیق در صدد است، یک سیر منظم حرکت تاریخی از این قبیله ارائه و آن را تبیین، تحلیل و تفسیر نماید. به علاوه، نقش قبیله مدحج را در فرهنگ و تمدن اسلامی، شکل دهمی و جهت‌گیری مذهبی و سیاسی که مورد توجه مطالعات تاریخی نبوده، بیان نماید.

۱-۷ روش تحقیق و مراحل آن:

روش تحقیق در این رساله، جمع‌آوری اطلاعات به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها به صورت توصیفی و تحلیل محتوایی مبتنی بر روش تحقیق علمی در تاریخ می‌باشد. ضرورت تحقیق علمی ایجاب می‌کند که از منابع مطالعاتی و تحقیقاتی برای تبیین بهتر موضوع استفاده شود.